

ERMƏNİSTAN AZƏRBAYCANLILARI VƏ ONLARIN ACI TALEYİ

Fəlsəfə elmləri doktoru Sabir Əsədovun tarix elmləri namizədi İsrəfil Məmmədovla zəngin mənbələr, rəsmi məlumatlar və məxəzlər əsasında birgə yazdığı "Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi" tarixi oçerkinə oxuculara təqdim edirik.

(əvvəli 29, 30 aprel, 1, 2, 3 və 5 may tarixli saylarımızda)

İKİNCİ MƏRHƏLƏ - 1918-1920-ci illər

Zaqafqaziyada üç müstəqil respublika - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan yaradıldıqdan sonra 1500 il ərzində birinci dəfə olaraq istiqlaliyyət əldə edən Ermənistan respublikaları arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsində, mübahisəli ərazilərin beynəlxalq təşkilatda müzakirəsinə məhəl qoymadan köhnə iddialarından əl çəkməyərək Azərbaycan və Gürcüstan torpaqlarını hesabına "böyük Ermənistan" yaratmaq məqsədilə həm Azərbaycana, həm də Gürcüstanla qarşı müharibəyə girişdi. Həmişə olduğu kimi, 1918-ci ildə də erməni daşnak hökumətinin ərazi iddiaları Zaqafqaziya xalqları arasında qanlı vuruşmalara, qırğınlara, qaçqınlığa gətirib çatdırdı. Bu dövrdə erməni millətçilərinin törətdikləri qanlı qırğınları, millətlər və respublikalararası münasibətlərdə yaratdıqları gərginlikləri ancaq faktların dili ilə, tarixi sənədlərlə verməyin oxucu üçün daha sərfəli olduğunu nəzərə alaraq Lori-Pəmbək, Şoragel qəzasından başlamış İrəvan quberniyasının qəzalmasına və Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasınadək əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan bu qəzalarda daşnakların törətdiyi vəhşilikləri ardıcıl surətdə təqdim edirik.

"Daşnaklar 1918-ci ildə əllərindən alınmış Qars vilayətini, İrəvan quberniyasının bir hissəsini müttəfiqlərdən alaraq Ermənistanın ərazisini 17.500 ingilis kv. milinə, əhalisini 1 milyon 510 min nəfərə (795.000 ermənilər, 575.000 müsəlmanlar, 140.000 başqa millətlər) çatdırdılar. Onlar bununla kifayətlənməyib Gürcüstan SSR ərazisinə daxil olan Axalkalaki və Borçalını, Azərbaycan SSR tərkibində olan Qarabağ, Naxçıvan diyarını və b. Yelizavetpol quberniyasının cənub hissəsini tələb edirdilər. Bu əraziləri zorla birləşdirmək cəhdi Zaqafqaziyanın ingilis işğalı dövründə (Gürcüstanda, dekabr, 1918-ci il) müharibəyə və Azərbaycan-

da uzunmüddətli və qanlı müharibəyə gətirib çatdırdı ki, bunun da nəticəsində mübahisəli rayonların əhalisi 10-30% azalmış, bir sıra kəndlər, sözün əsl mənasında, yerlə-yeksan edilmişdir".

V.İ.Lenin daşnak hökumətinin böyük dövlətçilik iddiasından bəhs edərək yazır: "Türkiyəni sovet Rusiyasına qarşı qaldırmağa, dostluq münasibətləri yaratmaq haqqında danışıqları pozmağa çalışan Antanta rəhbərləri fitnəkarlıqla daşnak Ermənistanının Türkiyəyə hücumunu təşkil etmişdilər. Daşnaklar Türkiyəyə qarşı təcavüzkar mövqe tutaraq, Kiçik Asiyanın təqribən yarısı daxil olmaqla "böyük Ermənistan" yaratmağa can atırdılar. 1920-ci il sentyabrın 24-də daşnak hökuməti Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyata başladı. Müharibədə daşnak ordusu dalbadal məğlubiyətə uğrayır, hücum edən türk qoşunları isə irəlilədikcə dinc əhalini qovur, yaşayış məntəqələrini viran qoyur, erməni talanları təşkil edirdilər. Türkiyə hökuməti Ermənistan ərazisini ələ keçirmək üçün daşnakların avantürist siyasətindən istifadə etməyi qərara aldı. Müharibə Ermənistanı var-yoxdan çıxardı və onun əhalisini tamamilə məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qoydu".

Ermənistanın görkəmli dövlət xadimi A.Myasnikyanın təbirincə desək, Ermənistan o zaman həqiqətən də Zaqafqaziyanın ən sərt, "ən bədbəxt" guşəsinə çevrilmişdi. Sənaye məhsulu 1913-cü ildəkinə nisbətən 93 faiz, əkin sahələri müharibədən əvvəlkinə nisbətən 23 faiz, mal-qaranın sayı 70 faiz, məhsuldarlıq üç qat, meyvə və üzüm istehsalı 85-90 faiz azalmışdı. Adamlar çöldə, küçədə addımbaşı meyitlərə rast gəlirdilər. Əhalinin 25 faizi aclıq və yoluxucu xəstəliklər üzündən məhv olmuşdu. 1920-ci ilin yanvarında təkə İrəvanda 2 min adam ölmüşdü. "Znamya truda" qəzetinin birinci nömrəsində sətirlənmiş bir yazıda həyəcanla deyilirdi ki, 1919-cu ildə İrəvanda hər yüz nəfərdən 25-i, orta hesabla hər saatda 1,6 adam ölmüşdü. Şəhər-

də ölənlər azərbaycanlıların sayı 2241 nəfərdir, əslində isə bu məlumat şübhə doğurur, ona görə ki, azərbaycanlılardan ölənlər daha çox olmuşdu. Onları bağda-bağçada, dağda dəfn etmişlər. Buna görə də hamısını dəqiq hesablamaq, ölənlərin sayını düzüst müəyyən etmək mümkün deyildir.

1921-ci il noyabrın 29-da Ermənistanında Sovet hakimiyyəti qurulmasının birinci ildönümü tamam olmuşdu. Bu münasibətlə "Xorhurdayın Hayastan" qəzetində dərc olunmuş "Köhnə və yeni Ermənistan" məqaləsində yenə A.Myasnikyan yazırdı ki, daşnakların hökmranlığı dövründən bizim yeni Ermənistan qalan nədir? Yetimlərin və skletə dönmüş uşaqların yüz min nəfərlik taqətdən düşmüş, evsiz-eşiksiz qaçqınlar ordusu. Yeni Ermənistan yetimlər və qaçqınlar diyarıdır, hüzn, hıçqırtı, matəm, kədər və iztirablarla dolu cəhənnəmə bənzər bir diyardır. Bir qədər ondan əvvəl, 1920-ci il iyunun 29-da Moskvaya göndərdiyi teleqramda S.M.Kirov xəbər verirdi ki, Ermənistanın həbsxanalarında yüzlərlə kommunist əzab çəkməkdədir. Zəngibasarda üsyanı yatırarkən əsir düşmüş azərbaycanlılara divan tutulmuşdur. Onları yerində güllələmişlər. Daşnakların ağ terroru dörd ətrafı bürümüşdür. Denikinçilər polkovnik Zenkeviç başda olmaqla daşnak mauzerçilərinin köməyinə gəlmişlər.

28-ci diviziyanın rəisi Nesterovski XI qızıl ordunun rəisinə göndərdiyi teleqramda (1920-ci il 22 sentyabr) bildirirdi ki, daşnakların törətdikləri qırğından qaçıb xilas ola bilən qaçqınlar Naxçıvan rayonunda məskən salmışlar. Onların sayı təqribən milyona çatır. Qaçqınlar çox ağır şəraitdədirlər, açıq havada Araz sahilində lüt, ac, taqətdən düşürlər. Qocaların və uşaqların vəziyyəti daha ağırdır.

1918-1920-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırımını dövründə Ermənistanın indiki ərazisində yaşayan 575.000 nəfər azərbaycanlının 565 mini qırılmış və qovalanmışdır. Bu rəqəmi Z.Korkodyan özünün "Sovet Ermənistanının əhalisi 1831-1931" kitabında təsdiq edir. Müəllif Birinci Dünya müharibəsi dövründə Ermənistanın əhalisinin təhlilini verdikdən sonra daşnak hökuməti siyasətinin nəticəsini aşağıdakı qaydada vermişdir:

"A. Dünya müharibəsinin nəticələri	
Passiv	Aktiv
1. 1914-cü ildə əhali 1.014255	1. 1919-cu ildə əhali 961677
2. 1914-19-cu illərdə təbii artım 74.155	2. 1919-cu ilədək Ermənistanda qalan türklər 200.000
3. Türkiyədən gələn mühacirlər 300.000	3. Qars və Sürməli əhalisindən 1919-cu ilədək qalanlar 59.843
4. Qars və Sürməlinin erməni və yezdi əhalisi 130.753	1.221.520
1.519.163	İtki 297,643

B. Daşnakların siyasətinin nəticələri	
1. Əhali 961.677	1. 1922-ci ildə əhali 772.052
2. Daşnakların "təmizləmək" siyasətinin nəticəsində 1919-cu ilədək qovulmuş türklər (azərbaycanlılar) 200.000	İtki 429.858
3. 1920-ci ildə qovulmuş türklər 60.000	Əvvəlki itki 297.643
	birlikdə 787.501"

Başqa bir sənəddə isə əhalinin tərkibi qəzalar üzrə verilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Baş naziri Sülh konfransının sədrinə yazdığı məktubda (16-19 avqust 1919-cu il) Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli və İrəvan qəzasının etnik tərkibi haqqında belə bir cədvəl var:

	Naxçıvan	Şərur-Dərələyəz	Sürməli	İrəvan
Müsəlman-azərbaycanlılar	62,5	72,3	65,0	60,2
Ermənilər	36,7	27,4	30,4	37,4
Digər millətlər	0,8	0,4	1,6	2,4

Göründüyü kimi, bütün qəzalarda azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil etmişdir. Məktubda qeyd edildiyi kimi, İrəvan qəzasının Ermənistan hökumətinə verilən hissəsi - Vedibasar və Millistanda əhalinin 90%-ni müsəlman-azərbaycanlılar təşkil etmişdir.

Gündə 500 nəfərə qədər adam məhv olur, üzümüzə gələn payız və qış, aclıq və sərt soyuqlar onları tam qıra bilər. Təcili tədbirlər görmək lazımdır. Azərbaycan KP II qurultayının nümayəndəsi tərəfindən Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinə göndərilən məktublarda bu barədə ətraflı məlumat verilirdi. Orada göstərilirdi ki, Vedibasar, Zəngibasar, Sürməli, Eçmiədzin, Şərur, Dərələyəz qəzalarından gələn qaçqınların sayı 500 min nəfəri ötüb keçmişdir. Yolboyu daşnak mauzerçiləri onlara olmazın əzab vermişlər, hazırda qaçqınlar ölüm təhlükəsi qarşındadırlar. Fəhlə-kəndli hökuməti təcili yardım göstərməsə, onları xilas etmək mümkün deyildir.

1921-ci il fevralın 21-də Ermənistan SSR Xalq Komissarları Soveti inzibati şöbəsinin Amerika yardım komitəsinə göndərdiyi məktubda deyilirdi: İndiyədək Zəngibasara 9450 azərbaycanlı qaçqın qayıtmışdır. Onların vəziyyəti son dərəcə dözülməzdir. Tamamilə lüt və ac qalırlar. İşə məntəqələri düzəltmək, qaçqınlara

heç olmasa gündə birçə dəfə yemək vermək lazımdır. Əks təqdirdə onların yazadək yaşayacaqlarına ümid qalmır.

A.Myasnikyan Ermənistanda dağıdılmış təsərrüfatı bərpa etmək, elmin, mədəniyyətin, xalq maarifinin inkişafına qaçğı göstərməklə yanaşı, Zaqafqaziya xalqları arasında qardaşlıq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə, daşnakların hökmranlığı zamanı burada baş vermiş milli ədavətin nəticələrinin aradan qaldırılmasına, Naxçıvana, İrana qaçmış azərbaycanlıların vətənə qayıtmasına xüsusi diqqət yetirirdi. 1922-ci il aprelin 27-də İrana göndərilən bir məktubda o yazırdı: hazırda İranda yaşayan azərbaycanlı qaçqınların Ermənistan SSR ərazisinə qayıtması haqqında xahişimizi bu işlə məşğul olan xüsusi komissiyaya çatdırın. Komissiya vətənə qayıtmaq istəyən ermənistanlılara sənədlər verilməsi işini sürətləndirsin. Səfirlikdən Ermənistan Xalq Komissarları Sovetinin sədri A.Myasnikyana göndərilən cavab mək-

tubunda deyilirdi: Mironova razılığa gəldikdən sonra qaçqınların sonuncu qatırı Ermənistanla yola salındı. Mərənddə və digər vilayətlərdə 900-ə yaxın qaçqın qalır. Əvvəllər İrəvan quberniyasında yaşamış bu qaçqınların vətənə qayıtmasına dair sənədlərin nizamına salınmasında xeyli çətinlik yaranmışdı. Ermənistan SSR xarici işlər komissarının müavini Artaşes Karinyan iyulun 5-də Bakıya - Azərbaycan SSR xarici işlər naziri M.D.Hüseynova göndərdiyi məktubda yazırdı: İran ticarət müvəkkili Paşa xan Makinskinin propusk verdiyi azərbaycanlı qaçqınları kütləvi qaydada Culfa-dan keçib Ermənistan ərazisinə gəlirlər. Bu qaçqınlar Zəngibasar, Qəmərli və digər rayonların sakinləridir. Yoluxucu xəstəliklərin yayılması və güclənməsi təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədilə xahiş edirəm qaçqınların bu axınına müvəqqəti olaraq dayandırmaq haqqında Naxçıvan komissarına sərəncam verəsiniz.

Ermənistan Hərbi İnqilab Komitəsinin iclasında qaçqın azərbaycanlıların əmlakını müsadirə etmək haqqında daşnak hökumətinin verdiyi qərarın ləğv edilməsi məsələsi ayrıca müzakirə olundu. Qərarda göstərilirdi ki, qaçqın azərbaycanlıların əmlakını müsadirə etmək haqqında daşnak hökumətinin verdiyi qərar bircə fəlik ləğv edilsin. Öz torpaqlarına qayıtmaq istəyən azərbaycanlıların yerləşdirilməsi haqqında xarici işlər komissarlığı və ədliyyə komissarlığı hərbi inqilab komitəsində təsdiq olunmaq üçün xüsusi layihə hazırlansın. Ermənistan İnqilab Komitəsi respublikada azərbaycanlıların arasında aparılan təşkilatçılıq işini və siyasi işi gücləndirmək məqsədilə daha bir məsələ müzakirə etdi. Qərara alındı ki, Süleyman Nuri Ermənistan İnqilab Komitəsinin tərkibinə daxil edilsin. Həmin qərarda göstərilirdi ki, bu barədə Bakıda Süleyman Nuri yoldaşa xəbər verilsin ki, dərhal İrəvana gəlsin. 1921-ci il sentyabrın 16-da RSFSR baş səfirliyi katibinin məruzəsində qeyd edilirdi ki, Ermənistan qayıdan qaçqınlar rus Culfasında qeydə alınıb, vətənlərinə göndərilirlər. Qaçqınların məsələsi ilə məşğul olmaq üçün İnqilab Komitəsinin nümayəndəsi Kəngərinski yoldaş Culfaya ezam edilmişdir. Xoy, Mərənd və digər yerlərdən qaçqınlar hər gün dəstə-dəstə Təbrizə gəlir, yalvarırlar ki, vətənə göndəriləsinlər. Sentyabrın 2-dək Ermənistanla daha 626 azərbaycanlı qaçqın göndərilmişdir.

(davamı növbəti saylarımızda)